

ANNA SŁONECKA

Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego
Oddział Terenowy w Ciechanowie

OCHRONA DOLIN RZECZNYCH W KONTEKŚCIE ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Abstract: Rivers Valleys Protection in a View of Sustainable Development. Rivers Valleys and connected with them ecosystems as well as culture objects belong to natural and cultural heritage. Its protection should coexisting with nowadays and future social needs. In the management of rivers valleys there are two difficult aims – protection of rivers and valleys and fulfilling needs connected with their using, managing and protection from flood as well.

In Mazowieckie voivodship most of rivers valleys and ecosystems are protected by law in order to preserve precious natural landscape's values. Natural and landscape' values of rivers valleys create good conditions for development of different forms of tourism. Touristic regions in Mazowieckie voivodship on local and regional meaning are connected with the valleys of bigger rivers.

Kotlina Warszawska as the lowest part of Mazovia region is in biggest risk of flood. Settlement centers situated on riverside are often causing dysfunction in valleys corridors.

Protection rivers valleys and connected with them ecosystems is a result of different law acts, that fulfill protection of natural and culture heritage as environmental aim, but spatial management of rivers valleys belongs to regulation of *Planning and Spatial Managing Act*.

Wstęp

Doliny rzeczne stanowią obszary szczególne pod względem wartości przyrodniczo-krajobrazowych, jak też pod względem społeczno-gospodarczym. Odznaczają się wielką różnorodnością ekosystemów, a ich liniowy charakter sprawia, że mają istotne znaczenie dla powiązań ekologicznych oraz odgrywają ważną rolę w kształtowaniu klimatu lokalnego. Poza znaczeniem ekologicznym doliny rzeczne są w różny sposób użytkowane gospodarczo jako użytki zielone lub w miejscach bardziej osuszonych jako grunty orne. Są również miejscem koncentracji ludności. Tu w przeszłości powstawały pierwsze osady ludzkie (wsie, jak i miasta). Doliny rzek przez tworzenie przestrzeni otwartych kształtujących klimat lokalny odgrywają ważną rolę w strukturze ośrodków osadniczych, szczególnie miast. Z obszarami zurbanizowanymi, przemysłowymi i elementami sieci komunikacyjnej związany jest duży stopień przekształceń i barier ekologicznych dolin rzecznych, jak również zagrożenie powodzią. Tere-

ny narażone na niebezpieczeństwo powodzi (głównie doliny rzek) są obszarami problemowymi ze względu na kolizję funkcji między ochroną przeciwpowodziową, ochroną środowiska przyrodniczego i zagospodarowaniem przestrzennym.

1. Walory przyrodnicze dolin rzecznych w woj. mazowieckim

Cały obszar woj. mazowieckiego położony jest w dorzeczu Wisły Środkowej. Na Mazowszu Wisła przepływa na odcinku długości ok. 330 km, i zajmuje 21,1% powierzchni dorzecza w granicach kraju. Na przeważającej długości Wisła ma charakter rzeki naturalnej – płynie szerokim, nieregulowanym korytem o zmiennej szerokości od 340 m na terenie Warszawy (sztuczne przewężenie) do ok. 1 km. Jest to jedna z ostatnich dużych rzek europejskich, która nie została jeszcze w całości uregulowana i ma wciąż wiele naturalnego piękna. Charakteryzuje się znaczną asymetrią dorzecza, z przewagą dopływów prawych.

Dla obszaru woj. mazowieckiego Wisła jest rzeką tranzytową, stanowi najważniejsze źródło poboru wody i jednocześnie jest głównym odbiornikiem ścieków. Do najważniejszych jej dopływów należą: Iłżanka, Radomka, Okrzejka, Wilga, Pilica, Świder, Jeziorka, Narew, Mołtawa, Skrwa Prawa i Skrwa Lewa. Ponadto, sieć hydrograficzną województwa uzupełniają cieki wodne o mniejszych przepływach, a niektóre z nich okresowo w sezonie letnim wysychają. Sieć rzeczna tworzy układ koncentryczny z centrum w Niece Warszawskiej i odpływem w kierunku północno-zachodnim, wykorzystującym częściowo systemy odwodnienia pradolin: warszawsko-berlińskiej i toruńsko-eberswaldzkiej.

Doliny rzek z cennymi walorami przyrodniczymi, jako korytarze ekologiczne stanowią podstawowe powiązania przyrodnicze regionu i kraju. Według krajowej sieci ekologicznej ECONET wyróżnione obszary węzłowe i korytarze ekologiczne o znaczeniu międzynarodowym w woj. mazowieckim związane są z głównymi rzekami regionu: Wisłą, Bugiem, Narwią, Pilicą. W sieci ECONET znaczenie krajowe mają m.in. korytarze ekologiczne powiązane z rzekami: Skrwa, Bzura, Wkra, Pilica, Świder, Liwiec. Doliny rzeczne i związane z nimi ekosystemy o cennych wartościach przyrodniczych i krajobrazowych zajmują szczególne miejsce w systemie obszarów chronionych Mazowsza. Do obszarów chronionych związanych z dolinami należą: Kampinoski Park Narodowy, liczne rezerваты przyrody, parki krajobrazowe, (Nadbużański, Mazowiecki, Kozienicki, Chojnowski, Brudzeński położone w całości w granicach woj. mazowieckiego oraz Gostynińsko-Włocławski Park Krajobrazowy, Podlaski Przełom Bugu i Bolimowski Park Krajobrazowy – położone częściowo w granicach województwa), obszary chronionego krajobrazu, a także obszary europejskiej sieci ekologicznej NATURA 2000. Konieczność respektowania ustanowionych aktów prawnych (rozporządzeń, planów ochrony) określających cele ochrony, w tym dotyczących ekosystemów wodnych, jak i dopuszczalnych sposobów użytkowania tych terenów służy wdrażaniu idei zrównoważonego rozwoju.

Stopień ochrony rzek w przybliżony sposób można określić na podstawie analizy materiałów kartograficznych, w odniesieniu do odcinków długości rzek na Mazowszu objętych różnymi formami ochrony przyrody. Wyniki analizy wskazują, że wiele rzek płynących przez

obszar województwa w całości jest chronionych. Są to Pilica, Bug, Omulew, Liwiec, Wkra, Mławka, Jeziorka, Skrwa Prawa. W ponad 90% długości chronione są rzeki Narew, Wisła i Skrwa Lewa. Znaczne fragmenty rzek: Utraty, Świder, Raciążnicy i Bzury objęte są ochroną w ponad 50% ich długości. Istniejący system ochrony przyrody województwa w niewielkim stopniu obejmuje doliny rzek Orzyc, Płonka i Sierpienica, których fragmenty podlegające ochronie stanowią mniej niż 10% długości rzeki przepływającej przez Mazowsze.

Różnorodność form ochrony przyrody powiązanych z dolinami rzek jest szczególnie widoczna w odniesieniu do rzek Wisły, Bugu i Jeziorki. Z Wisłą związanych jest 13 rezerwatów przyrody (Ławice Troszyńskie, Kępa Wykowska, Kępa Rakowska, Wyspy Białobrzeskie, Wyspy Zakrzewskie, Kępa Antonińska, Wikliny Wiślane, Zakole Zakroczymskie, Kępy Kazuńskie, Ławice Kępińskie, Wyspy Zawadowskie, Wyspy Świderskie, Łachy Brzeskie), 6 różnych obszarów chronionego krajobrazu, obszary specjalnej ochrony ptaków i specjalne obszary ochrony siedlisk Natura 2000, a także otulina parku narodowego, strefy ochronne parków krajobrazowych (Kozienickiego, Gostynińsko-Włocławskiego i Brudzeńskiego). Doliny Bugu i Jeziorki podlegają ochronie ze względu na położenie w parkach krajobrazowych, obszarach chronionego krajobrazu, obszarach Natura 2000.

Przeprowadzona analiza wskazuje, że największy odsetek długości rzek województwa znajduje się w obszarach chronionego krajobrazu.

2. Zagospodarowanie dolin rzecznych

Walory przyrodniczo-krajobrazowe dolin rzecznych stwarzają dogodne warunki rozwoju różnorodnych form turystyki. Wyodrębnione w *Strategii Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2020* rejonu turystyczne o znaczeniu regionalnym związane są z dolinami rzek: Wisły, Bugu, Pilicy, Wkry, Skrwy Prawej i części rzeki Narew. Możliwości rozwoju funkcji turystyczno-wypoczynkowej o znaczeniu lokalnym związane są z doliną rzeki Liwiec, Narew, Bzura, Omulew i Orzyc.

Turystyka kwalifikowana jest jedną z najważniejszych i najbardziej dostępnych form aktywnego wypoczynku. Najpopularniejsze dyscypliny turystyki kwalifikowanej to: turystyka piesza, kolarska, żeglarska i motorowa. Coraz bardziej popularna staje się też turystyka kajakowa. Tego typu turystykę można uprawiać na rzekach: Skrwa Prawa i Lewa, Narew, Wkra, Liwiec, Świder, Bug, Pilica. Trasy wodne znajdują się również na żeglownych odcinkach Wisły w rejonie Warszawy oraz w rejonie Płocka. Do turystyki żeglarskiej wykorzystywane jest Jezioro Zegrzyńskie, gdzie wyznaczono szlaki żeglarskie i umiejscowiono przystanie wodne (ryc. 1 – kolorowa wkładka, s. 5).

Rzeki i doliny rzeczne są od wieków osiami rozwoju cywilizacyjnego i odgrywają ważną rolę w kształtowaniu sieci osadniczej oraz związanych z tym funkcji gospodarczych i usługowych. Jednym ze wskaźników przestrzennego rozmieszczenia sieci osadniczej jest gęstość zaludnienia. Średnia gęstość zaludnienia w woj. mazowieckim w 2010 r. wynosiła 147 osób na km². Największą gęstością odznacza się Warszawa i gminy otaczające stolicę.

W dolinie Wisły największymi ośrodkami miejskimi są: Warszawa, którą zamieszkuje 1,7 mln mieszkańców (ok. 1/3 ludności woj. mazowieckiego), Płock – ok. 128 tys. mieszkańców i Nowy Dwór Mazowiecki – ok. 27,5 tys. mieszkańców. Do mniejszych miast należą: Łomianki, Konstancin Jeziorna, Otwock i Góra Kalwaria położone w sąsiedztwie Warszawy oraz Wyszogród i Zakroczym. Z kolei największymi pod względem liczby ludności miastami, położonymi w dolinie Narwi są: Ostrołęka, Pułtusk i Różan, a w dolinie Bugu – Wyszaków.

Usytuowane nad rzekami ośrodki osadnicze (zwłaszcza posadowione na obu jej brzegach) często są przyczyną zaburzeń w funkcjonowaniu korytarzy dolinnych. Szansą dla chociaż częściowego funkcjonowania korytarza ekologicznego, są nadrzeczne bulwary, tereny międzywał i wałów przeciwpowodziowych, porośnięte drzewami, krzewami, trawami, a także obejścia centrum miasta w postaci zielonego pierścienia, z wykorzystaniem np. ekosystemów leśnych.

3. Zagrożenie powodziowe

Intensywność zagospodarowania dolin rzecznych wpływa na wzrost zagrożeń powodziowych. Stan zagrożenia na Mazowszu stwarzają głównie rzeki w okresie wiosennych roztopów i spływu kry po śnieżnych i mroźnych zimach, potęguje go powstanie zatorów lodowych na łachach i mieliznach oraz uszkodzenie wałów przez spływającą krę. Rzadziej spotykane wezbrania letnie związane są z długotrwałymi opadami.

Skutki zagrożeń powodziowych na obszarze woj. mazowieckiego mogą mieć charakter lokalny lub regionalny. Stany kryzysowe, ze względu na ich charakter, skalę, uciążliwość i zakres skutków można podzielić na: lokalne (gminne i powiatowe) lub regionalne mogące wykroczyć poza województwo (w dolinach rzek: Wisły, Narwi, Bugu).

Najbardziej narażona na powódź jest najniższej położona część regionu, u zbiegu dolin: środkowej Wisły, Bugu, Narwi i Bzury (Kotlina Warszawską). W obszarze tym – w obrębie tarasu zalewowego Wisły zlokalizowane są jednostki osadnicze: Nowy Dwór Mazowiecki, Legionowo, Jabłonna oraz Łomianki.

Strefy zagrożenia powodzią zidentyfikowane są przez RZGW – Warszawa w opracowaniu *Studium bezpośredniego zagrożenia powodzią dla obszarów nieobwałowanych*, dotyczącym 41 rzek woj. mazowieckiego. Są to Kamienna, Iłzanka, Radomka, Mleczna, Wilga, Pilica, Czarna, Drzewiczka, Świder, Jeziorka, Narew, Omulew, Bug, Nurzec, Brok, Liwiec, Rządza, Wkra, Płonka, Bzura, Rawka, Pisia Gągolina, Utrata, Sierpianica, Skrwa Prawa i Skrwa Lewa, Kosówka, Krępanka, Mienia, Mogielanka, Okrzejka, Orzyc, Pisia Tucznia, Promnik, Rokitnica, Rozoga, Szkwa, Toczna, Zagożdżanka, Zimna Woda i Zwolenka.

Opracowywane przez RZGW *Studium* może stanowić materiał wyjściowy w zakresie ochrony przeciwpowodziowej, do sporządzenia planu zagospodarowania przestrzennego województwa, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego i decyzji o warunkach zabudowy (ryc. 2 – kolorowa wkładka, s. 6).

Problematyka ochrony zasobów i walorów przyrodniczych, w tym ekosystemów powiązanych z wodami płynącymi, zagrożenia i ochrony przed powodzią znajduje odzwierciedle-

nie w dokumentach planistyczno-programowych samorządu województwa. Istotne znaczenie w aspekcie zrównoważonego rozwoju i poprawy bezpieczeństwa przeciwpowodziowego mają: *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego; Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2020; Program Ochrony Środowiska Województwa Mazowieckiego na lata 2007-2010 z uwzględnieniem perspektywy do 2014 r.; Program Małej Retencji Wodnej dla Województwa Mazowieckiego; Program zwiększania lesistości dla województwa mazowieckiego do 2020.*

Ochrona dolin rzecznych i związanych z nimi ekosystemów wynika z licznych aktów prawnych realizujących ochronę dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego rozumianą jako cel środowiskowy, ochronę przed powodzią reguluje *Ustawa Prawo wodne* natomiast zagospodarowanie przestrzenne podporządkowane jest regulacjom *Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*.

Zasada zrównoważonego rozwoju w gospodarce wodnej oznacza dążenie do zaspokojenia potrzeb mieszkańców w sposób nie uszczuplający dostępu do wody przyszłym pokoleniom, z jednoczesną ochroną ekosystemów wodnych i terenów podmokłych od wody zależnych w celu zachowania trwałości walorów przyrodniczych. Jest to naczelna zasada gospodarowania wynikająca z ustawy zasadniczej i wszystkich obowiązujących dokumentów formalno-prawnych. Tej zasadzie należy podporządkować ochronę przeciwpowodziową, która jest częścią gospodarki wodnej.

Zgodnie z *Ustawą Prawo wodne* ochrona ludzi i mienia przed powodzią realizowana jest przez:

- kształtowanie zagospodarowania przestrzennego dolin rzecznych lub terenów zalewowych;
- racjonalne retencjonowanie wód oraz użytkowanie budowli przeciwpowodziowych, a także sterowanie przepływami wód;
- zapewnienie funkcjonowania systemu ostrzegania przed niebezpiecznymi zjawiskami zachodzącymi w atmosferze oraz hydrosferze;
- zachowanie, tworzenie i odtwarzanie systemów retencji wód;
- budowę, rozbudowę i utrzymywanie budowli przeciwpowodziowych;
- prowadzenie akcji lodołamania.

Nowelizacja *Ustawy Prawo wodne* wprowadziła obowiązek uwzględnienia granic obszarów zagrożonych wyznaczonych na mapach zagrożenia powodziowego i mapach ryzyka powodziowego oraz planów zarządzania ryzykiem powodziowym w koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, planie zagospodarowania przestrzennego województwa, miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego oraz w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego lub decyzji o warunkach zabudowy.

Z obowiązku tego nie wynika natomiast bezwzględny zakaz inwestowania na tych terenach, co prowadzi do strat materialnych podczas powodzi. Brak jasno sprecyzowanych przepisów dotyczących rozwoju budownictwa na terenach zalewowych powoduje, że plany zagospodarowania przestrzennego dopuszczają nowe zainwestowanie na terenach zagrożonych powodzią. Według obowiązującej *Ustawy Prawo wodne* występuje szeroko rozbudowane instrumentarium gospodarki wodnej, w tym ochrony przeciwpowodziowej (mapy zagrożeń i ry-

zyka powodziowego, plan gospodarowania wodami na obszarze dorzecza, plan zarządzania ryzykiem powodziowym), wyraźnie powiązane z procesem planowania przestrzennego. Sytuacja taka teoretycznie stwarza dogodne warunki do wdrażania idei zrównoważonego rozwoju w zagospodarowaniu przestrzennym. Jednak duża liczba dokumentów planistycznych gospodarki wodnej przygotowywanych w różnych terminach stanowi utrudnienie w korzystaniu z nich. Szczególnie trudne jest wypełnienie obowiązku uwzględniania działań, zadań i priorytetów w innych dokumentach strategicznych i planistycznych (strategia rozwoju województwa, plan zagospodarowania przestrzennego województwa, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego). Zgodnie z *Ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* podstawą kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej, jak również sposoby postępowania w sprawach przeznaczenia terenów na określone cele oraz ustalenia zasad ich zabudowy jest zachowanie ładu przestrzennego i zrównoważony rozwój.

Podsumowanie

Główne problemy związane z wykorzystaniem zasobów wód rzecznych i obszarów dolin rzek wynikają z tego, że różne grupy użytkowników mają wzajemnie sprzeczne dążenia związane z ich wykorzystaniem. Doliny rzek, związane z nimi ekosystemy i obiekty kultury materialnej należą do przyrodniczego i kulturowego dziedzictwa narodu. Zachowanie tego dziedzictwa należy pogodzić z zaspokojeniem bieżących potrzeb społecznych, jak i możliwościami zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń. W zagospodarowaniu dolin rzecznych występują dwa trudne do pogodzenia cele:

- ochrona rzek i ich dolin oraz związanych z nimi ekosystemów,
- zaspokojenie potrzeb związanych z wykorzystaniem zasobów wodnych i zagospodarowaniem dolin, w tym także ochrona przed powodzią.

Trudność w osiągnięciu tych równorzędnych celów polega na tym, że rozwój społeczny i ekonomiczny, w tym również rozwój osadnictwa na terenach zalewowych, wymuszający techniczną ochronę przeciwpowodziową oraz wykorzystanie rzek na potrzeby gospodarcze są zagrożeniem dla ilościowych i jakościowych zasobów wodnych, naturalnych ekosystemów związanych z wodami płynącymi i dolinami rzecznyymi.

Literatura

- Liro A., (red.), 1995, *Koncepcja krajowej sieci ekologicznej ECONET-Polska*. Fundacja IUCN Poland, Warszawa.
- Studium bezpośredniego zagrożenia powodzią dla rzek nieobwałowanych* – Hydroprojekt, Warszawa, 2003.
- Zagospodarowanie przestrzenne dolin rzecznych a zagrożenie powodziowe województwa mazowieckiego*, MBPR, Analizy i Studia, t. 3(18)2008.